

A királyné gyertyája (*Asphodelus albus* Mill.) másként a genyőte

A vasi táj látványához szokott szemlélődő bizonytalansággal meglepődik, ha május elején a Sárvár és Ostffyasszonyfa közötti úton haladva megpillantja az út rézsűjét fehérbe öltöztető ezernyi méternyi magas, liliomra emlékeztető virágot. Még a botanikában kevésbé járatos embereknek is azonnal feltűnhet, hogy itt egészen más jellegű növényzettel találkozunk, mint az Alpokalja bükkös vagy gyertyános tölgyes erdeiben. Ez a május elején nyíló, feltűnő szépségű növény a királyné gyertyája (*Asphodelus albus*) (1–2. ábra) igazi botanikai különlegessége Vas megyének.

1. ábra: A királyné gyertyája (*Asphodelus albus*) a Sitkei-erdőn (A szerző fotója)

2. ábra: A genyőte virágzata (A szerző fotója)

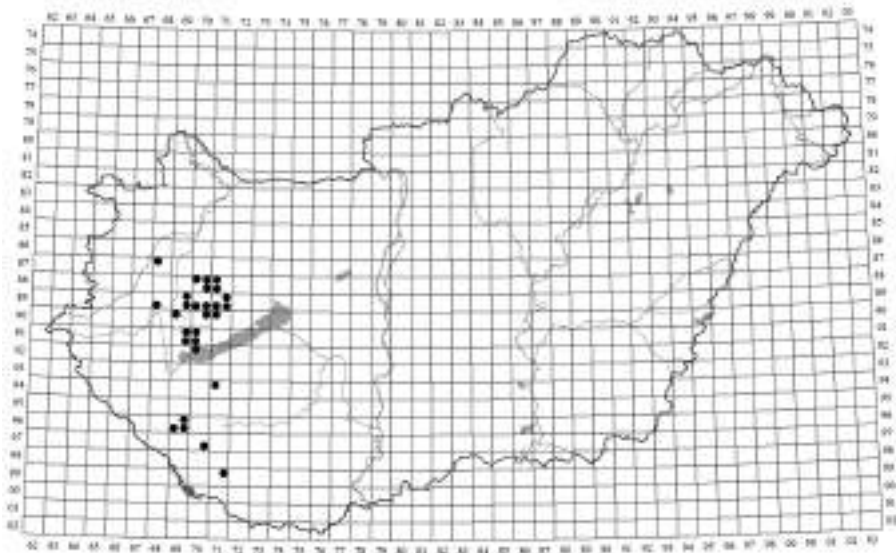
Növényrendszertani besorolását tekintve az egyszikűek osztályába a genyőtefélék családjába (*Asphodelaceae*) tartozik. A családból világszerte 15 nemzetség 785 faja ismert. A Kárpát-medencében azonban mindössze ez az egyetlen faj, a királyné gyertyája, másik néven a genyőte honos.

Erőteljes, gyakran 1 m-nél is magasabbra növő, évelő növény. Gyökérgumóinak gyökérrajtjain hengeres megvastagodások találhatóak. Sötétzöld színű, szálas levelei tölevélrózsát alkotnak. A fehér színű virágzata a méternyi magas tókocsány csúcán fejlődik. A végálló virágzat nem, vagy csak alig elágazó tömött fürt. A virágot hat fehér lepellevél alkotja, a lepellevelek hátán jellegzetes barna színű hosszér húzódik. A porzószalak a lepelből messze kiállnak. A portokok feltűnő narancssárga színűek. Virágzása május elején kezdődik. Mivel a virágok nem egy időben nyílnak, a virágzás ideje 1–2 hétig is elhúzódik. Az alsó virágok nyílnak először. Miközben a virágok nyílása a csúcs felé halad, a virágzat alsó részén megjelennek a még éretlen, zöld toktermések.

Hazánkban mézskerülő cseres-tölgyesekben, tölgyesekben, illetve ezek vágásai-ban él. Zárt állományokban ritkán virágzik. Legszebben erdőszéleken, nyiladéko- kon, irtásréteken virít.

A faj elterjedése a Földközi-tenger vidékétől Görögországon, Olaszországon, Spanyolországon át északi irányba az Alpokig terjed. A növény hazánkban éri el összefüggő elterjedési területének északi határát. Hazánkba minden bizonnyal a jégkorszakot követő melegebb időszakban a Balkán felől érkezett, amikor több melegkedvelő, szubmediterrán növény elterjedési területe is északabbra tolódott.

Magyarországi előfordulása a Dunántúl nyugati, illetve délnyugati részére korláto- zódik. Keleti irányba a Bakonyig terjed. Nagyobb állományai a Kemeneshát, a Bakonyalja, a Tapolcai-medence, a Keszthelyi-hegység és a Belső-Somogy területé- ről ismertek. (3. ábra)

3. ábra: *A genyóte* elterjedése Magyarországon

Vas megyében a Sitkei-erdőben az Ostffyasszonyfa felé vezető közút mellett található a növény legnagyobb hazai állománya. E szubmediterrán fajnak ez a termőhely egyúttal az összefüggő elterjedési területének északi határát is jelenti. A feltűnő szépségű növényre már a régebbi korok botanikusai felfigyeltek. Leírásaik alapján nyomon követhető az állomány sorsa.

A növény első írásos említése Veszelszki Antal nevéhez fűződik, aki 1798-ban a következőket írta róla: „kivált a Kemenes és a Farkas erdejében teremni bőven látam”.

A királyné gyertyája Sitkei-erdőből származó első növénytani leírása Borbás Vincétől származik, aki 1882 májusában kereste fel a vidéket, és lelkesen számol be tapasztalatairól: „A vidéknek pompája most az *Asphodelus*, valamennyi növény között kiválik. Ezernyi, meg ezernyi lepi el az állomás környékét, de megszámlálhatatlan terjed be a sitkei erdőkbe is, hol az erdei növényzetet elfojtó *Calluna* (itt csarabfű) fölött is uralkodik, bokraiból és csepelyéiből hatalmas szálai kevélyen emelkednek fel. Mint meg annyi fölékesített gyertyaszál a sovány talaj fölött, s lehetetlen, hogy a szemlélődőt bámulatra ne ragadja!”

1905-ben Gáyer Gyula így ír a növényről: „Vas vármegyében Asszonyfa mellett a hol a föld egészes szabályos dombhullámokat vet, a száraz kavicsos tetőket a *Calluna* lepte el, a völgyekben az *Asphodelus* liliomserege fehérlik.”

A Sitkei-erdőben található királyné gyertyája fényképe látható Kaán Károly 1931-ben megjelent „Természetvédelem és a természeti emlékek” című könyvében is, melyet a honi természetvédelem első kézikönyveként tartunk számon.

Pauer Arnold 1932-ben a megye természeti értékeiről írott tanulmányában a Sitkei-erdőt már védelemre érdemes területként említi: „A vármegye tájrészletei közül egyike a legdíszesebbeknek az a ritkás cser tölgy erdő, mely a Rába jobb partján Felsőbüki Nagy Györgynek a Hercseg-bazalthegy lejtőjén fekvő kissitkei kastélya és az ostffyasszonyfai vasúti állomás között terül el. Az egész erdőben, de különösen az állomáshoz közel eső – Nagysitkéig húzódó – területen magas gyertyaszálra emlékeztető tőkocsányával emelkedik ki az aljnövényzetből a görög mitológiai „túlvilági rétek virága”, az *Asphodelus albus* (királynő lilioma, Krisztus pálca, genyőte), hogy dús fűrtben elhelyezett, virágzaskor kissé sugarasan szétálló fehér (kb. 2 cm hosszú) lepellevelekből álló virágzatával „Attica liliomos mezői”-t juttassa eszünkbe.”

Horváth Ernő és Jeanplong József 1962-ben a hivatásos hazai természetvédelmet jócskán megelőzve állította össze Vas megye védelemre javasolt növényfajainak illetve területeinek listáját, melyben szintén szerepel a Sitkei-erdő, mint a királyné gyertyája élőhelye.

A növényt ma már hiába keresnénk a Farkas-erdőben és az egykor összefüggő, tömeges kemenesháti előfordulások is megszűntek. Szerencsére a természetvédelem még időben felismerte a kemenesháti genyőtés cseres tölgyes állományok rohamos csökkenését, és az utolsó megmaradt erdőrészletet, a sitkei öregcser 30 ha-os területét 1975-ben Vas Megye Tanácsa 25001/24/75 számú határozatával megyei jelen-

tőségű védett területté nyilvánította. A természetvédelmi jogszabályok változása következtében azonban a megyei jelentőségű védett területek kategóriája az 1996 évi természet védelméről szóló törvény hatályba lépésével megszűnt. A helyi jelentőségű természetvédelmi területek kijelölése a területileg illetékes önkormányzatok hatáskörébe került. Sitke Község Önkormányzata élve a törvény által biztosított lehetőséggel 2007-ben a királyné gyertyája élőhelyét jelentő Sikei-erdőt helyi jelentőségű védett területté nyilvánította. A Sikei-erdő hazánkban kipusztulással veszélyeztetett, ritka erdőtársulás a genyötés cseres tölgyesek (*Asphodelo-Quercetum roboris* (Borhidi & Járαι-Komlódi 1959) Borhidi 1996) egyik legszebb képviselője. Lombkoronaszintjében a csertölgy (*Quercus cerris*) és a kocsányos tölgy (*Quercus robur*) uralkodik. Közéjük gyertyán (*Carpinus betulus*) és vadkörte (*Pyrus pyraeater*) elegyedik. Gyakoribb cserjéi az egybibés galagonya (*Crataegus monogyna*), a kökény (*Prunus spinosa*), a fagyal (*Ligustrum vulgare*) és a veresgyűrű som (*Cornus sanguineus*). Aljnövényzetében gyakori a sváb rekettye (*Genista germanica*), a festő rekettye (*Genista tinctoria*), a fehér pimpó (*Potentilla alba*), a borsfű (*Clinopodium vulgare*), a méreggyilok (*Vincetoxicum hirsutaria*), a citromkocsord (*Peucedanum oreoselinum*), a sarlós gamandor (*Teucrium chamaedrys*). A Sikei-erdőben a genyötén kívül számos egyéb védett növény képviselőit is megtalálhatjuk. Ilyenek a tarka nőszirm (*Iris variiegata*), a kövi pimpó (*Potentilla rupestris*), a dunántúli sás (*Carex fritschii*), a szálkás pajzsika (*Dryopteris carthusiana*), a széles pajzsika (*Dryopteris dilatata*), a kétlevelű sarkvirág (*Platanthera bifolia*) és a szarvas hagyma (*Allium carinatum*).

A Sikei-erdő jelenleg az európai jelentőségű természetmegőrzési Natura2000-es hálózat része. „Öregcser” néven a 285,06 ha kiterjedésű erdő kiemelt jelentőségű természetmegőrzési terület. Jelölő fajai között az idős tölgyesek ritka rovarfajai a nagy szarvasbogar (*Lucanus cervus*) és a nagy höscincér (*Cerambyx cerdo*) említhetők.

A növény klasszikus termőhelyének tekintett Felsőbüki Nagy György sikei cseres tölgyes erdejét ma már csak az egykori leírásokból rekonstruálhatjuk. Hajdan a Kemeneshát kavicsos, agyagos, rossz vízgazdálkodású talajait hasonló jellegű cseres tölgyesek borították, de ezeket a 18. században jórészt kiirtották, és helyüket legeltették. Nagy kiterjedésű legelőerdők alakultak ki, amelyek a Bécs felé tartó rác mangalicakondák pihenőhelyeül szolgáltak. A legelőerdők kiterjedésére jellemző, hogy a 20. század elején még jelentős számban fészkeltek itt a túzok és az ugartyúk. A 20. század közepén a legelőket aztán újra beerdősítették. A területre korábban jellemző csertölgy helyébe azonban a tájidegen, gyorsabban növő és nagyobb gazdasági hasznot ígérő akác és erdei fenyő került. Az akác illetve a fenyő ültetvények lágyszárú vegetációjára azonban már jóval szegényebb, a természetes növényzet jelentős mértékű degradációjával jellemezhető. Az erdei fenyvesekben elegendő fény hiányában az aljnövényzetből a genyöte visszaszorul. A fiatal cser telepítésekben és a fenyőben gazdag erdőszegélyekben azonban még jelentős mértékben szaporodik.

A növény az ókor óta ismert. Az *Asphodelus* nemzetségnév már Columella és Plinius munkáiban olvasható, és a Homérosznál, Theophrasztosznál szereplő görög '*aszphodelos*' terminus átvétele. Az *asphodelus* szó jelentése tulajdonképpen „sok gumójú”.

A növénynek az ókori görögöknél és a rómaiaknál kultikus jelentősége volt. A görögök igazi gyásznövénye. A sírokra ültették, és a halottak aszfodélosz-mezőkön sétáltak. Homérosz szerint az aszfodélosz a Sztüx (a holtak birodalmának folyója) partján nőtt.

A rómaiak szerint ízletes gyökere *cibus regius* (királyi étel) volt, Theophrasztosz ezzel szemben azt bizonygatta, hogy az aszfodélosz gyökerét csak a szegények fogyasztották. Plinius szerint olyan házban, amelynek ajtaja elé vagy a kertjébe aszfodéloszt ültetnek, senki sem lesz öngyilkos. A római írók közül többen is megemlítették, hogy magját a házak küszöbe vagy padlója alá hintették, hogy a kígyó vagy skorpió ne jusson be a házba.

A középkorban sem szűntek meg a genyőtével kapcsolatos babonák: bizonyos napokon szedett gyökerének olyan ereje volt, hogy távol tartotta a gonosz szellemeket, a boszorkányokat. Ezért gyökerét megszáritva az ajtófélfára erősítették. Az alkímistákat szintén élénken foglalkoztatta a növény aransyárga gyökere, főzték, égették, hogy kinyerjék az értékes fémet.

Sokkal prózaibb magyar „genyőte” elnevezését keményítőben gazdag gyökérgumójának köszönheti. Mivel a cipészek, nyergesek, könyvkötők gyökérgumóit egykor csiriz készítésére használták. Ínséges időkben a szegényebbek gyökérgumóit fogyasztották is.

Az előkelőbb és költőibb királyné gyertyája elnevezés a növény gyertyaszerű megjelenésére és egyben királynői szépségére utal.

Társneve még a szintén alakleíró királydárdácska és az ökörfark. Hívták továbbá a gyökér színe alapján vadsáfrálynak is. Vadfokhagyma nevét pedig a fokhagymához hasonlatos levelei és gyökere motiválták.

A népi gyógyászatban sárgaság ellen javasolták gyökérgumóiból kipréselt nedvét. Gyógyító hatásairól azonban nem ismerünk hiteles feljegyzéseket. Gyógyászati felhasználása jelenleg nem ismert. Sokkal inkább kedvelt dísznövény. Feltűnő szépségű virágai miatt szívesen ültetik kertekbe. Mivel Magyarországon törvényes védelem alatt áll, természetes állományból származó példányok kiásása vagy csokorba gyűjtése tilos. Aki mégis a kertjében szeretne gyönyörködni a virágjában, az kertészeti árudákban beszerezheti természetből származó töveit.

De igazi szépségében mégis a természetes élőhelyén mutatkozik meg, az erdőszegélyekben vagy napos erdei tisztásokon, amit semmilyen kerti élmény nem tud felülmúlni. Csak remélni tudom, hogy az élőhely védelmének köszönhetően, még sok-sok generáció részesülhet ebben a felejthetetlen látványban.

IRODALOM

- BARTHA D., KIRÁLY G., SCHMIDT D., TIBORCZ V., BARINA Z., CSIKY J., JAKAB G., LESKU B., SCHMOTZER A., VIDÉKI R., VOJTKÓ A., ZÓLYOMI SZ. (szerk.): *Magyarország edényes növényfajainak elterjedési atlasza*. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron, 329 pp.
- BORBÁS Vince (1887): *Vasvármegye növényföldrajza és flórája*. Vas Megyei Gazdasági Egyesület, Szombathely p. 335.
- CSAPODY István (1982): *Védett növényeink*. Gondolat, Budapest
- GÁYER Gyula (1905): Adatok a zalavármegyei norikum flórájából. – *Magyar Botanikai Lapok* IV: 34–38.
- FARKAS Sándor (szerk.) (1999): *Magyarország védett növényei*. Mezőgazda Kiadó, Budapest, 416 pp.
- HORVÁTH Ernő – JEANPLONG József (1962): Vas megye ritka és védelmet érdemlő növényei. *Vasi Szemle*. 19–43.
- KAÁN Károly (1931): *Természetvédelem és a természeti emlékek*. Budapest
- KULCSÁR László (2014): *Sárvár környékének védett növényei*. Sárvár Város Önkormányzata, Sárvár
- MIHÁLY Győző (1996): Sitke/Királyné gyertyája élőhelye. – In: Tardy J. (szerk.): *Magyarországi települések védett természeti értékei*. Mezőgazda Kiadó, Budapest, p. 498.
- MOLNÁR V. Attila (2006): Genyótefélék. – In: Ujhelyi P. – Molnár. V. A. (szerk.): *Élővilág enciklopédia. A Kárpát-medence gombái és növényei*. Kossuth Kiadó, Budapest. 174.
- PAUER Arnold (1932): Vas Vármegye természeti emlékei. – *Szent Norbert Premontrai Gimnázium 1931–32 évi Értesítője*. Szombathely, 1–66.
- RÁCZ János (2010): *Növénynevek enciklopédiája*. Tinta Kiadó, Budapest
- VESZELSZKI Antal (1798): *A növény-plánták országából való erdei és mezői gyűjtemény vagyis fa és fűszeres könyv, mellyben azoknak deák és oláh neveik, külső, belső és közhasznáikkal egyetemben Mathiolusból s más több fa- és fűvészirokból a közrendű hazafiak kedvéért szálanként egybeszedettek*. Ny. Trattner Mátyás, Pest

Ferencz Eszter: Levelek 2016

Trifusz Péter: Taurus, 2014